Гендерні студії в шкільному курсі історії в 11 класі

1. Особливості 11 класу та мета гендерного підходу

Учні 11 класу — це юнаки й дівчата 16–17 років, які стоять на порозі дорослого життя: вибору професії, першого голосування, служби чи навчання. Для них історія другої половини XX — початку XXI століття — це не лише «минуле», а й контекст власного досвіду: родинні історії, звичайні очікування щодо ролей у шлюбі, праці, батьківстві, а також події, що відбуваються просто зараз, зокрема російсько-українська війна.

Це дозволяє зробити гендерну перспективу особливо змістовною. У 11 класі вона має кілька завдань:

- показати, як змінювалися права, ролі й уявлення про «жіноче» та «чоловіче» в XX–XXI століттях у світі й в Україні;
- пояснити, що рівність — результат тривалої боротьби, інституційних змін і суспільних дискусій, а не «природний» хід історії;
- допомогти учням критично оцінювати сучасні медіа, політику й повсякденні практики, помічати стереотипи та дискримінацію;
- розвивати громадянську компетентність: готовність до участі, діалогу та відповідальних рішень.

Важливо, що гендерна історія не обмежується «жіночою» темою: вона розглядає також чоловічі ролі й ідентичності (військова служба, батьківство, емоційність), що особливо актуально в умовах війни й повернення ветеранів.

2. Теоретичні рамки

Для вчителя корисні кілька аналітичних інструментів.

«Хвилі» фемінізму. Умовна періодизація допомагає орієнтуватися: перша хвиля (друга половина XIX — початок XX століття) — боротьба за виборчі й громадянські права; друга хвиля (1960–1980-ті) — акцент на рівності в праці, освіті, сім'ї, репродуктивних правах, особистому як політичному; третя й наступні (від 1990-х) — увага до різноманіття досвідів, перетину ознак (стать, клас, раса, етнічність, ґендерна ідентичність), боротьби з насильством. Важливо пояснити, що це робоча схема, а не «закон розвитку», і що в різних країнах рухи розвивалися по-різному.

Гендер і холодна війна. Обидва блоки використовували образи жінки та чоловіка у своїй ідеології: західна пропаганда протиставляла «споживацький добробут домогосподарки» радянській «жінці-працівниці», радянська — «експлуатацію жінки в капіталізмі» власним «досягненням рівності». За цими деклараціями стояла складніша реальність.

Гендер і перехід від тоталітаризму. Політична й економічна трансформація 1990-х по-різному вдарила по жінках і чоловіках: ринок праці, приватизація, соціальні гарантії, зміна ідеологічних кодів. Тут корисно порівнювати країни регіону.

Гендер і війна. Сучасні війни зачіпають цивільних, посилюють міграцію, змінюють розподіл праці в родинах і громадах та формують нові уявлення про військову службу, мужність, захист і відповідальність.

3. Повоєнний світ (1945 — кінець 1950-х)

Після Другої світової війни створено ООН; у преамбулі Статуту проголошено рівні права чоловіків і жінок. У 1948 році ухвалено Загальну декларацію прав людини. У низці країн жінки вперше отримали виборче право або закріпили його (наприклад, у Франції у 1944–1945 роках, в Італії у 1946 році); у Швейцарії на федеральному рівні це сталося лише 1971 року. Ці приклади дозволяють показати нерівномірність просування прав.

У Західному світі першої повоєнної декади відбувається часткове «повернення до норми»: багато жінок, які працювали у військовій промисловості, залишають виробництво; поширюється ідеал домогосподарки й родини з багатьма дітьми. Водночас розширюється доступ до освіти, а жінки залишаються на ринку праці, особливо в сфері послуг і освіти.

Можна запропонувати учням проаналізувати рекламу й журнали 1950-х років: які образи жінок і чоловіків вони пропонують, кому адресовані, що замовчують. Знаменитими є «кухонні дебати» Ніксона й Хрущова (1959), де побутова техніка стала аргументом у суперечці систем, і це зручна нагода показати, як гендерні образи слугували політичній пропаганді.

В особливій ситуації опинилося повоєнне радянське суспільство: величезні демографічні втрати, нестача чоловіків, вдови й самотні матері, відбудова, де жіноча праця була вирішальною. Запроваджено відзнаку «Мати-героїня» (1944), яка поєднувала стимулювання народжуваності з публічним визнанням материнства.

4. Друга хвиля й зміни 1960–1980-х: світ і міжнародні норми

1960-ті — час соціальних рухів: боротьба за громадянські права, антивоєнні виступи, студентські протести. Серед чинників змін для жінок — поява гормональної контрацепції, розширення вищої освіти, зростання зайнятості, а також нові теорії та книги, як-от «Друга стать» Сімони де Бовуар (1949) та «Загадка жіночності» Бетті Фрідан (1963). Рух другої хвилі поставив у центр питання оплати праці, домашньої праці, репродуктивних прав і насильства, сформулювавши гасло «особисте — політичне».

Паралельно змінюється політичне представництво: Сірімаво Бандаранаїке стала першою у світі жінкою на посаді прем’єр-міністра (Шрі-Ланка, 1960), Валентина Терешкова — першою жінкою в космосі (1963), Індіра Ганді очолила уряд Індії (1966), а Маргарет Тетчер — Великої Британії (1979). Показово, що поява таких постатей не означала автоматичної рівності для всіх жінок, тож варто питати: чому це були поодинокі випадки, які структурні перепони залишалися?

У міжнародному праві ключовими етапами стали: проголошення 1975 року Міжнародним роком жінки та перша світова конференція в Мехіко; ухвалення 1979 року Конвенції ООН

про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). Ці документи заклали основу для національного законодавства багатьох країн, зокрема України.

У колоніальному й постколоніальному світі жінки брали участь у національно-визвольних рухах, але нові держави не завжди гарантували їм рівні права. Іранська революція 1979 року та подальші зміни стали прикладом того, як політичні трансформації можуть як розширювати, так і звужувати права жінок.

5. УРСР 1945–1991: емансипація «зверху», подвійне навантаження, інакодумиці

Правова рівність і реальна нерівність. Радянська система проголошувала рівність і активно залучала жінок до праці, освіти, науки й медицини, створювала мережу дитячих садків і яслів. Водночас реальні відносини зберігали «подвійне навантаження»: після оплачуваної праці жінки здебільшого виконували основну частину домашньої роботи. Керівні посади переважно обіймали чоловіки, а офіційна риторика поєднувала ідеал «жінки-трудівниці» з ідеалом «берегині» й матері.

Державна політика. Демографічні цілі формували політику щодо сім'ї: відзнаки для багатодітних матерів, обмеження чи послаблення доступу до абортів у різні періоди, пільги для матерів і водночас податок на бездітність (1941–1992). Учні можуть працювати з цими документами й обговорювати, що вони говорять про те, як держава розглядала жіноче тіло й батьківство.

Свято 8 Березня. У радянському просторі Міжнародний жіночий день перетворився на офіційне свято квітів і вітань; його первісний політичний зміст — боротьба за права — відійшов на другий план. Це хороший приклад того, як змінюється значення символів.

Інакодумиці й правозахисниці. В Україні в русі опору брали участь жінки: Оксана Мешко, Ніна Строката-Караванська, Стефанія Шабатура, Ірина Калинець, Надія Світлична та інші були серед шістдесятників, дисиденток і членкинь Української Гельсінкської групи; багато з них зазнали переслідувань. Для учнів це можливість побачити жінок як суб'єктів політичного вибору й ризику, а не лише як «підтримку» чоловічих біографій.

Чорнобиль (1986). Катастрофа стала глибоким досвідом для всього суспільства. Гендерна оптика допомагає побачити різні ролі: ліквідатори (переважно чоловіки), але також лікарки, медсестри, вчительки, матері, які відповідали за безпеку дітей та сімей, і те, як держава інформувала й мовчала. Важливо працювати з усними свідченнями та документами, поважаючи пам'ять постраждалих.

6. Незалежна Україна: від 1991 року до Революції гідності

Перехід і нові нерівності. Економічна криза 1990-х, зростання безробіття, скорочення соціальних послуг (зокрема дитячих садків) і поява нових ринків праці по-різному вплинули на жінок і чоловіків. Дослідники говорять про «ре-традиціоналізацію» гендерних ролей: на тлі зникнення радянських інституцій частина суспільства звернулася до образів «берегині» й «годувальника». Одночасно виникали недержавні організації, жіночі ініціативи та правозахисні проєкти; з'явилися центри допомоги постраждалим від

насильства, структури з протидії торгівлі людьми, дослідницькі гендерні центри в університетах.

Правова рамка. Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) заклав основи державної гендерної політики. Значними кроками стали закон про запобігання та протидію домашньому насильству (набув чинності 2019 року), введення гендерної квоти (не менше 40 %) у виборчих списках партій згідно з Виборчим кодексом, а також ратифікація Стамбульської конвенції Радою Європи про запобігання насильству стосовно жінок (2022). Учні можуть простежити не лише ухвалення документів, а й суспільні дискусії навколо них, показуючи, що право — результат зусиль і компромісів.

Політичне представництво. Юлія Тимошенко стала першою жінкою на посаді прем'єр-міністра України (2005); водночас частка жінок у парламенті й органах влади залишалася невисокою, що спонукало до обговорення квот, партійної практики й стереотипів. Корисне завдання: порівняти динаміку представництва жінок в українському парламенті з іншими країнами Європи, шукаючи актуальні дані в офіційних джерелах.

Культура й мова. Дискусії про фемінітиви, рекламу, шкільні підручники та гендерні стереотипи в медіа показують, що гендерна проблематика пов'язана з мовою, освітою та повсякденними практиками.

Революція гідності (2013–2014). У протестах брали участь жінки й чоловіки різного віку: волонтерки, медикині, організаторки, активістки й учасниці самооборони. Цей сюжет дозволяє поговорити про різноманіття ролей у громадянському русі та про те, як змінилося уявлення про участь у політиці.

7. 2014 року — сучасність: війна, участь жінок і чоловіків, нові виклики

Початок збройної агресії 2014 року й повномасштабне вторгнення 2022 року докорінно змінили український досвід. Для викладача важливо поєднати емпатію, точність і критичне мислення.

Оборона й військова служба. Українські жінки служать у Збройних силах, медичних підрозділах, зв'язку, розвідці, логістиці та на інших посадах; упродовж 2010-х років було скасовано низку обмежень щодо їхнього доступу до військових спеціальностей, а закон про рівні права та можливості в армії закріпив базові гарантії. Водночас залишається багато питань: рівна оплата й умови, безпека, жіноча уніформа та спорядження, підтримка батьківства й материнства, повага до ветеранів і ветеранок. Не менш важливо говорити й про чоловічий досвід: тиск «бути сильним», психологічні травми, труднощі повернення.

Тил, волонтерство, відновлення. Волонтерський рух, допомога переселенцям, відновлення громад, робота медиків, освітян, соціальних працівників — все це приклади різноманітної громадянської участі, де жінки й чоловіки діють у різних ролях.

Вимушене переміщення. Мільйони українців були змушені залишити свої домівки, і значну частину серед тих, хто виїхав за кордон, становили жінки з дітьми. Це змінює родинні ролі, розподіл праці, статус у приймаючих країнах і формує нові виклики для

адаптації та повернення. Усноісторичні свідчення цих людей — цінне джерело для проєктних робіт.

Насильство, пов'язане з війною. Міжнародні та українські органи документують випадки сексуального та гендерно зумовленого насильства під час війни. У школі про це доречно говорити на рівні понять, прав і механізмів захисту (міжнародне право, документування, допомога постраждалим), без деталізації та натуралістичних подробиць, із застереженням про можливість звернення до шкільного психолога.

Глобальні виклики. Нерівність в оплаті праці, домашнє насильство, онлайн-цькування, представництво жінок у науці та політиці, рух #MeToo (2017), обмеження прав жінок у деяких країнах (наприклад, обмеження доступу до освіти в Афганістані після 2021 року). Корисно показати й позитивні приклади: Нобелівську премію миру 2022 року отримав, зокрема, Центр громадянських свобод в Україні, який очолює правозахисниця Олександра Матвійчук; письменниця Світлана Алексієвич, лауреатка Нобелівської премії з літератури 2015 року, у книзі «У війни не жіноче обличчя» зібрала усні свідчення жінок про Другу світову війну.

8. Громадянська освіта, методи, ризики та оцінювання

Зв'язок з громадянською освітою. У 11 класі історичний матеріал природно переходить у сферу сьогоднішніх рішень:

- *права людини й недискримінація:* що означає рівність перед законом, як працюють національні й міжнародні механізми захисту, куди звертатися у разі дискримінації чи насильства; обговорення різноманіття та поваги до людей незалежно від статі, гендерної ідентичності та інших ознак як питання прав і недискримінації, у межах чинного законодавства та освітніх стандартів;
- *участь у виборах і самоврядуванні:* як працюють квоти, чому важливе різноманіття у виборних органах, як оцінювати програми кандидатів та кандидаток;
- *медіаграмотність:* аналіз образів жінок і чоловіків у новинах, політичній рекламі, соцмережах; розпізнавання маніпуляцій та мови ворожнечі;
- *профорієнтація:* як стереотипи впливають на вибір професії та чи варто їх переглядати;
- *безпека та здоров'я:* повага до особистих меж, кібербезпека, протидія булінгу й домашньому насильству, підтримка ветеранів і ветеранок.

Методи.

- *Аналіз документів:* уривки CEDAW, Конституції, законів, програм партій; порівняння формулювань у різні роки.
- *Усна історія:* інтерв'ю з представниками й представницями старших поколінь про працю, освіту, побут, 1990-ті; з волонтерами й військовими; обов'язкові етичні правила (згода, анонімність, спосіб зберігання).

- *Дебати:* «Чи потрібні квоти?», «Чи змінила війна гендерні ролі в Україні?», «Як зберегти пам’ять про жінок і чоловіків в історії?»
- *Дослідницькі проєкти:* динаміка прав жінок у світі; історії жінок та чоловіків моєї громади; аналіз підручників; портфоліо «Мій вибір».
- *Аналіз візуальних джерел:* плакати, реклама, кіно, фото; хто і як зображений, для кого створений, що замовчано.

Ризики й способи їх уникнути.

1. *Політизація.* Сучасні теми викликають гострі суперечки; завдання вчителя — подавати факти, документи й різні аргументи, не нав’язуючи власних оцінок.
2. *Односторонність.* Обговорюйте досвід і жінок, і чоловіків, щоб гендерна тема не сприймалася як «жіноча».
3. *Травма.* У класі можуть бути учні, які мають особистий досвід війни, втрат чи переїзду; уникайте вимоги «розповісти про свій досвід», попереджайте про складний зміст і залучайте шкільного психолога.
4. *Застарілі чи неточні дані.* Для актуальних цифр і подій звіряйтеся з офіційними й авторитетними джерелами, бо ситуація швидко змінюється.
5. *Спрощені образи* («лише жертви», «лише героїні/герої»): показуйте складність і різноманіття досвідів.

Оцінювання. Оцінюються уміння працювати з джерелами, розрізняти факти й інтерпретації, порівнювати періоди й країни, аргументувати, співпрацювати та поважати чужу думку. Підходять короткі есе, проєктні презентації, портфоліо, самооцінювання й рефлексія: «Що змінилося в моєму розумінні рівності?», «Яку роль я бачу для себе в громаді?»

9. Висновки

1. Гендерна перспектива в 11 класі допомагає поєднати глобальну історію після 1945 року, радянський і пострадянський досвід та сьогоднішню війну в одне цілісне розуміння.
2. Ключові змістові вузли: повоєнні зміни прав, друга хвиля фемінізму, міжнародні конвенції, радянський «державний фемінізм» та його обмеження, перехід 1990-х, Революція гідності, повномасштабна війна.
3. Громадянська освіта допомагає перекласти історичні знання в практичні вміння: аналізувати документи й медіа, захищати права, брати участь у громадському житті.
4. Особливої уваги вимагають етика, точність і повага до травматичного досвіду.

5. Мета — виховати випускниць і випускників, які розуміють історичну природу гендерних норм, поважають різноманіття і готові діяти відповідально.

Рекомендована література та джерела

- Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005); Закон України «Про освіту» (2017); Виборчий кодекс України; Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».
- Статут ООН; Загальна декларація прав людини; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979); Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 (2000); Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція).
- Бовуар С. де. Друга стать; Фрідан Б. Загадка жіночності; Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя.
- Державний стандарт профільної середньої освіти й чинні програми з історії та громадянської освіти для 11 класу.
- Сучасні українські й міжнародні дослідження з гендерної історії, історії жінок і усної історії; для підготовки уроків радимо добирати найновіші видання та офіційні статистичні дані.